

IVO POSPÍŠIL

FUNKCE STAROSLOVĚNŠTINY A STAROSLOVĚNSKÁ STOPA V MODERNÍ RUSKÉ LITERATUŘE JAKO OBECNĚJŠÍ PROBLÉM REVITALIZACE (NĚKOLIK POZNÁMEK)

Abstrakt

Autor přítomného článku se zabývá funkcí staroslověnštiny v procesu konstituování moderní literární ruštiny jako jazyka ruské literatury. Ukazuje na to, že staroslověnština je nejen páteří ruské morfologie, syntaxe a slovní zásoby, ale také speciální vrstvou s významnou poetologickou funkcí. Na uměleckých textech několik staroruských a moderních ruských literárních děl manifestuje proměny funkcí staroslověnštiny až k modernímu jazyku Puškina, dále k realismu, moderně a postmoderně jako trvalým konstitutivním komponentům ruské literatury.

Abstract

The Function of Old Church Slavonic Vestige in Modern Russian Literature as a More General Problem of Revitalization (Several Remarks)

The author of the present article deals with the function of Old Church Slavonic in the process of the constituting of modern standard/literary Russian as a language of Russian literature. He manifests that Old Church Slavonic is not only a backbone of Russian morphology, syntax and vocabulary, but also a special layer with a significant poetological function. Several artistic texts of old and modern Russian literary works demonstrate the modifications of Old Church Slavonic up to modern language of Pushkin, further to realism, modernism and postmodernism as a permanent constitutive components of Russian literature.

Klíčová slova

staroslověnská stopa v moderní ruské literatuře ■ revitalizace ■ diglosie ■ tři stylové vrstvy ■ staroruská literatura ■ Avvakum ■ Lomonosov ■ Radiščev ■ Karamzin ■ Puškin ■ realismus ■ moderna ■ postmoderna ■ Bondarev ■ Grjakaľov ■ Icelev ■ poetologická funkce staroslověnské složky literární ruštiny

Key words

Old Church Slavonic vestige in modern Russian literature ■ revitalization ■ diglossia ■ three style layers ■ Old Russian literature ■ Avvakum ■ Lomonosov ■ Radishchev ■ Karamzin ■ Pushkin ■ realism ■ modernism ■ postmodernism ■ Bondarev ■ Gryakalov ■ Itzelev ■ poetological function of Old Church Slavonic component of standard/literary Russian

Mediální i odbornější diskuse, která se v českém prostředí rozhořela v roce 2013 u příležitosti nepříliš kulatého výročí cyrilometodějské mise, byla často projekční plochou ideologizace a aktuální politiky, extrapolací historických událostí než věcným zkoumáním významu mise v kontextu 9. století a jejích transcendencí. Když odhlédneme od krajních názorů, které v diskusi místy převládly a které poněkud ahistoricky a jen málo vědecky vyjadřovaly radost nad tím, že Metodějovi žáci byli z Velké Moravy vyhnáni a tím bylo údajně zabráněno, aby se naše země staly součástí tzv. Východu, je zřejmé, že mise nabídla alternativu christianizace, ukázala na možnou svobodu výběru, volby a na pluralitu přístupů ke křesťanství a k jeho výkladům v rámci jazykové kultury slova a písma. To je podle mého soudu největší význam mise i pro naše země a také lakmusový papírek současných ideologií a praktických politik a náboženských pozic. Zůstává nicméně skutečností, že v důsledku násilného vyhnání nositelů a pokračovatelů cyrilometodějské mise se na našem území nerealizoval celý „balíček“ kroků, jež by měly trvalejší jazykové a kulturní důsledky. To se stalo spíše u Slovanů jižních a východních. Pro jižní Slovanů to byl svého druhu návrat ztraceného syna, i když podoba dialektů egejské Makedonie a spisovného jazyka uměle vytvořeného na bázi byzantské řečtiny byla podstatně jiná, nehledě na to, že v nové době se tyto jazyky (bulharština a oficiálně po roce 1945 makedonština) etablovaly jako analytické, nikoli flektivní, takže hovořit o staroslověnštině jako o starobulharštině nebo staromakedonštině, tedy přímých genetických předchůdcích těchto moderních je neoprávněné: spíše jako o jazycích staroslověnštině hláskoslovně nejbližších; jinak staroslověnština hrála u jižních Slovanů, tedy především u Bulharů v ochridském a přeslavském náboženském a kulturním centru, stejnou nebo podobnou roli jako u jiných Slovanů. Poněkud jinak tomu bylo u Slovanů východních, kde se staroslověnština realizovala v plné síle od 11. století jako jediný spisovný jazyk východních Slovanů: literatura Kyjevské Rusi, tranzitivního období 13.–15. století, včetně politické, kulturní a jazykové diferenciaci, z níž povstala pozdější východoslovanská tripartice, jejíž vznik kdysi autoritativně popsal Alexej Alexandrovič Šachmatov (1864–1920), snad nejrepresentativnější postava ruské filologie konce 19. a počátku 20. století, autor desítek klíčových prací o jazyce staré literatury východních Slovanů a o ruské etnicitě, i když můžeme zastávat i názory jiné, byla psána jazykem staroslověnským s příměsí východoslovanských dialektů oněch 14 kmenů, o nichž píše Nestor: jádro současné ruské gramatiky je staroslověnské jen s jinou fonetikou a staroslověnština existuje jako součást moderní ruštiny vlastně v dvojí podobě: jako gramatická kostra jazyka i jako jeho lexikální slož-

ka na straně jedné i jako specifická jazyková vrstva s funkcí poetickou nebo estetickou i hodnotovou, jež je v ruském psaném jazyce v určitých souvislostech a axiologických situacích „k vyžádání“. Je vcelku jedno, budeme-li nazývat jazyk ruské literatury (kyjevská perioda je také společnou součástí dnešní ukrajinské a běloruské literatury) 11.–17. století staroruským nebo staroslověnským či církevněslovanským, neboť tento název nebude nikdy odpovídat realitě ve smyslu čistoty jihoslovanské nebo východoslovanské, to je zřejmé a nikdo s tím ani nepolemizuje. Jiná je situace s dvěma dalšími východoslovanskými jazyky a vztahem jejich moderní vývojové fáze k staroslověnskému základu spisovného jazyka, neboť genetický interval mezi nimi a jazykem kyjevské literatury 11.–13. století je zjevný. Ponechejme však tuto dosud a zejména dnes citlivou otázku lingvistům.

Zatímco čeština vznikala z jednoho základu, jež se rozvíjel postupně, navrstvoval na sebe další lexikální vrstvy různého původu, přejatá slova, kromě greko-latinských, např. německá v různých vlnách, zvláště silně od 16. století, ruština se vyvíjela v procesu konvergence dvou jazyků, tedy v podobě diglosie. Tématem jsme se zabývali v několika studiích, na něž tu volně navazujeme.¹

Počáteční původní staroruský text *Повесть временных лет*, tedy *Vyprávění o dávných časech*, je z hlediska morfologie a syntaxe staroslověňština nebo její další vývojová fáze, již prošla od Moravy zpět k jižním Slovanům bulharsko-makedonským, lexikálně je však nepravidelná, jednak k míře autorovy znalosti staroslověňštiny, jednak k přítomnosti lexikálních prvků patřících k okruhu všeobecné východoslovanštiny (общевосточнославянский язык) nebo k místnímu dialektu Poljanů, jež měl některé rysy – zvláště v onomastice – dokonce dnešní ukrajinštiny (sestra údajných zakladatelů Kyjeva podle legendy, jež se tu traktuje, je označena jako Лыбедь, nikoli, jako např. v dnešní ruštině Лебедь; jinak je to takřka čistá staroslověňština

¹ Jazyk literárního díla jako axiologický nástroj: román Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník (K životnímu jubileu prof. Jána Doruly). In: *Život slova v dějinách a jazykových vztazích. Na sedemdesiatiny profesora Jána Dorulu*. Slavistický kabinet SAV. Bratislava 2003, s. 265–278. Revitalizace v ruské a české literatuře: dvě cesty. In: *Revitalizácia kultúrnej tradície v literatúre. Vedecký zborník*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra slovenskej literatúry, Nitra 2009. Eds: Marta Kerul'ová, Silvia Lauková, s. 9–21. ISBN 978-80-8094-639-5. Pripraveno v rámci projektu GA AV ČR IAA901640802. Znovu k problému diachronní hloubky literárního textu. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach III*. Red.: Oľga Orgoňová. Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Katedra slovenského jazyka, Studia Academia Slovaca, Bratislava 2011, s. 11–19. ISBN 978-80-223-2942-2.

doplňovaná místními názvy a jmény, výjimečně jinými východoslovanskými hláskoslovnými rýsy: „Поляномъ же живуциим о собѣ и владѣющимъ роды своими, яже и до сея братья бяху поляне, и живяху каждо съ родом своимъ на своихъ мѣstechъ, володѣюще каждо родомъ своимъ. И быша 3 брата: а единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра ихъ Лыбѣдь. И сѣдѣше Кий на горѣ, кдѣ нынѣ увозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдѣше на горѣ, кдѣ нынѣ зовется Щековица, а Хоривъ на третей горѣ, отнюду же прозвася Хоривица. Створиша городокъ во имя брата ихъ старѣйшаго и наркоша ѿ Києвъ. И бѣше около города лѣсъ и боръ великъ, и бяху ловаще звѣрь, бяхуть бо мудрѣ и смыслени, и нарицахуся поляне, от нихъ же суть поляне — кияне и до сего дни.“²

Jak uvádějí koryfejeové ruské medievistiky, docházelo postupně ke konvergenci interdialektové obecné východoslovanštiny v konkrétních realizacích nářečních a staroslověnštiny či církevní slovanštiny v různých fázích jejího vývoje k posunům důrazu a vychylování balance: zatímco *Cesta igumena Daniela do Svaté země (Palestiny)/ Путешествие игумена Даниила в святую землю (Палестину)* z počátku 12. století prokazuje jasnou převahu jihoslovanské gramatiky, *Putování přes tři moře (Хождение за три моря)* tverského kupce Afanasije Nikitina (15. století) je již světšější, odpovídá věcnému jazyku běžné komunikace (деловой язык), tedy je více východoslovanské, jak tomu odpovídala počínající opatrná sekularizace a jistá míra otevřenosti daná dynamickým pohybem cestopisu jako žánru³ a konfrontacím náboženským a kulturním (cestopis končí arabskou modlitbou, jež se někdy v ruských antologických vydáních vypouští): „В лѣто 6983 <...>. Того же году обретох написание Офонаса тверитина купца, что былъ в Ындѣе 4 годы, а ходил, сказывает, с Васильемъ Папиным. Азь же опытах, коли Василей ходил с кречаты послом от великого князя, и сказаша ми — за год до казанского похода пришел из Орды, коли князь Юрьи под Казанию был, тогда его под Казанью застрелили. Се же написано не обретох, в кое лѣто пошел или в кое лѣто пришел из Ындѣя, умер, а сказывают что, деи, Смоленска не дошед, умерь. А писание то своею рукою написал, иже его руки тѣ тетрати привезли гости к Мамыреву Василью, к дяку к великого князя на Москву.“⁴

² <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2070>.

³ Viz naši studii Problém tzv. cestopisu: statika/dynamika prostoru a lidská existence. *Slavica Litteraria*, X 9, 2006, s. 155–170.

⁴ Tamtéž.

Bližší zkoumání ponecháme lingvistům diachronní orientace, ale i tak je zřejmé, že slovesné časy tu většinou stereotypně zůstávají v staroslověnské poloze (aoristy vedle perfekta: tak se to objevuje až do 17. století, byť to neodpovídalo stavu mluveného jazyka). Podle Světlý Mathauserové nabývají však starobylé časy, již v běžné řeči nevyužívané, například u Avvakuma Petrova (viz dále) axiologického rozměru: zatímco perfektem je časem Nikonových reformátorů, tedy časem pomíjivým, „věčný“ aorist je spojen s trvalostí starověrectví.⁵ Právě tento text svým navrstvováním tří jazyků (vznešený jazyk teologické disputace a polemiky, jazyk běžné komunikace a lidový jazyk, sermo vulgaris) v jednom literárním artefaktu, v němž konverguje autobiografie, cestopis, exemplum, hagiografie a exorcistická povídka, je dokladem dlouhé životnosti církevní slovanštiny jako pozdější vývojové fáze domácími jazykovými prvky mluveného jazyka kontaminované staroslověnské včetně existenciálních a kryptoerotických partií v podobě odolávání ďáblu pokušení připomínajícím Ježíšovo pokušení na poušti (Matouš, 4.1), jež je v trojici Ježíšových pokušení nejsnadněji vyložitelné (kromě pokoušení teologického, o němž tak sugestivně píše Vladimir Solovjov v Legendě o Antikristovi, kde ďábel vystupuje jako znalec Bible – cituje žalm 91.11 –, a třetího – na hoře –, kde ďábel Ježíšovi nabízí světovládu, Matouš, 28.16): „Рождение же мое в Нижегородских пределах, за Кудмою-рекою, в селе Григорове. Отец ми бысть священник Петр, мати - Мария, инока Марфа. Отец

⁵ Mathauserová, S.: *Cestami staletí. Systémové vztahy v dějinách ruské literatury*, Praha 1986, viz naši rec.: *Sistemnost', prejemstvennost' i intertekstual'nyj charakter literatury* (Světlá Mathauserová: *Cestami staletí. Systémové vztahy v dějinách ruské literatury*. Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia, Univerzita Karlova, Praha 1986, 147 s.). *Rossica*, 1996 (2), č. 2, s. 165–168. Sféry utváření teoretických názorů na literaturu a české stopy v literatuře staré Rusi se týkají také dvě další knihy téže autorky: *Древнерусские теории искусства слова* (Praha 1976), komentovaná česká edice *O Vasiliji Zlatovlasém, kralevici české země* (Praha 1982) a svým způsobem také její raná kniha o tranzitivním období 18. století *Ruský zdroj monologické románové formy. M. D. Čulkov*, Praha 1961) a materiálově podnětná edice s komentářem o česko-ruských stycích v přechodném období 15.–17. století, kdy je všeobecně z různých důvodů po- cíťován spíše útlum kontaktů (*Poselství carských a císařských kurýřů: Řezno – Praha – Vídeň – Moskva 15.–17. století*, Praha 2000; viz naši rec. Rusko patří do Evropy. *Poselství carských a císařských kurýřů. Řezno – Praha – Vídeň – Moskva 15.–17. století*. Z ruského originálu uspořádala, přeložila, úvodní studii a poznámky napsala prof. PhDr. Světlá Mathauserová, DrSc. Vydala Česká koordinační rada Společnosti přátel Východu za přispění Ministerstva zahraničních věcí ČR, Praha 2000. *Opera Slavica*, 2001, č. 1, s. 50–51).

нее мой прилежаше пития хмельнова; мати же моя постница и молитвеница бысть, всегда учаше мя страху Божию. Аз же некогда виде у соседа скотину умершу, и в нощи, восставше, пред образом плакався довольно о душе своей, поминая смерть, яко и мне умереть; и с тех мест обыкох по вся нощи молитися. Потом мати моя овдовела, а я осиротел молод, и от своих соплеменник во изгнании быхом [...] Егда еще был в попех, прииде ко мне исповедатиси девица, многими грехми обремененна, блудному делу и малакии всякой повинна; нача мне, плакавшеся, подробну возвещати во церкви, пред Евангелием стоя. Аз же, треокаянный врач, сам разболелся, внутрь жгом огнем блудным, и горько мне бысть в той час: зажег три свечи и прилепил к налою, и возложил руку правую на пламя, и держал, дондеже во мне угасло злое разжежение, и, отпустя девицу, сложа ризы, помоляся, пошел в дом свой зело скорбен. Время же, яко полнощи, и пришед во свою избу, плакався пред образом Господним, яко и очи опухли, и моляся прилежно, да же отлучит мя Бог от детей духовных, понеже бремя тяшко, неудобь носимо.⁶

Вoj o modernizaci ruštiny ve smyslu sblížení mluveného a psaného jazyka je vyložen jako teorie tří stylů v duchu francouzského klasicismu u M. V. Lomonosova v jeho traktátu *O пользе книг церковных в российском языке* (1758; zde, jak vidno, „российский“ implikuje vše vztahující se velkoruskému prostředí, tedy k Moskvě, k Ruské říši, na rozdíl od kyjevského a maloruského/ukrajinského, jež se označuje jako „русский“; původně byla distribuce taková, že „русский“, „русичи“ označoval u Nestora Skandinávce, vikiny, varjagy či Normany, nikoli Slovany, nakonec tu v moderní ruštině máme distribuci „русский“ jako vztahující se k jazyku a kultuře a „российский“ k teritoriu s tím, že „российский“ vyjadřuje Ruskou federaci a „русский“ jazyk a kulturu; tedy spisovatel může být „русский“ i „российский“): „В древние времена, когда славенский народ не знал употребления письменно изображать свои мысли, которые тогда были тесно ограничены для неведения многих вещей и действий, ученым народам известных, тогда и язык его не мог изобиловать таким множеством речений и выражений разума, как ныне читаем. Сие богатство больше всего приобретено купно с греческим христианским законом, когда церковные книги переведены с греческого языка на славенский¹ для славословия божия. Отменная красота, изобилие, важность и сила эллинского слова коль высоко почитается, о том довольно сви-

⁶ <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=2070>.

детельствуют словесных наук любители. На нем, кроме древних Гомеров, Пиндаров, Демосфенов и других в эллинском языке героев, витийствовали великие христианские церкви учителя и творцы, возвышая древнее красноречие высокими богословскими догматами и парением усердного пения к богу. Ясно сие видеть можно вникнувшим в книги церковные на славенском языке, коль много мы от переводу ветхого и нового завета, поучений отеческих, духовных песней Дамаскиновых и других творцов канонов видим в славенском языке греческого изобилия и отсюда умножаем довольство российского слова, которое и собственным своим достатком велико и к приятию греческих красот посредством славенского сродно. Правда, что многие места оных переводов недовольно вразумительны, однако польза наша весьма велика. Присем, хотя нельзя прекословить, что сначала переводившие с греческого языка книги на славенский не могли миновать и довольно остеречься, чтобы не принять в перевод свойств греческих, славенскому языку странных, однако оные чрез долготу времени слуху славенскому перестали быть противны, но вошли в обычай. Итак, что предкам нашим казалось невразумительно, то нам ныне стало приятно и полезно. Справедливость сего доказывается сравнением российского языка с другими, ему сродными. Поляки, преклонясь издавна в католицкую веру, отправляют службу по своему обряду на латинском языке, на котором их стихи и молитвы сочинены во времена варварские по большей части от худых авторов, и потому ни из Греции, ни от Рима не могли снять подобных преимуществ, каковы в нашем языке от греческого приобретены. Немецкий язык по то время был убог, прост и бессилен, пока в служении употреблялся язык латинский. Но как немецкий народ стал священные книги читать и службу слушать на своем языке, тогда богатство его умножилось, и произошли искусные писатели. Напротив того, в католицких областях, где только одну латынь, и то варварскую, в служении употребляют, подобного успеха в чистоте немецкого языка не находим. Как материи, которые словом человеческим изображаются, различествуют по мере разной своей важности, так и российский язык чрез употребление книг церковных по приличности имеет разные степени: высокий, посредственный и низкий. Сие происходит от трех родов речений российского языка. К первому причитаются, которые у древних славян и ныне у россиян общеупотребительны, например: *бог, слава, рука, ныне, почитаю*. Ко второму принадлежат, кои хотя обще употребляются мало, а особливо в разговорах, однако всем грамотным людям вразумительны,

например: *отверзаю, господень, насажденный, взываю*. Неупотребительные и весьма обетшальные отсюда выключаются, как: *обаваю, рясны, овогда, свене* и сим podobные. К третьему роду относятся, которых нет в остатках славенского языка, то есть в церковных книгах, например: *говорю, ручей, который, пока, лишь*. Выключаются отсюда презренные слова, которых ни в каком штиле употребить непристойно, как только в подлых комедиях.⁷

Lomonosov tu přímo nehovoří o jazyce staroslověnském nebo církevněslovanském, ale o slovanském jazyce jako jazyce církevních knih, jež je jako by součástí tzv. ruštiny: zde se projevuje Lomonosovovo vlastnictví až nacionalismus podporující vše ruské a prioritu ruského (někdy je proto s vaničkou vylito i dítě): podobně polemizuje s normanskou teorií o skandinávském původu ruského státu, tedy Kyjevské Rusi (dnes se skandinávský původ Rurikovců už nezpochybňuje, stejně jako původ kořene „ros/rus“). Ruština se tu objevuje jako jeden celek, jenž je stylově rozvrstven a kde „jazyk církevních knih“, tedy staroslověnština, je jen jednou vrstvou – ale tak to samozřejmě není: struktura psaného jazyka je základem jazyka celého, nikoli jen lexika. Tedy zřetelná je tu národovecká snaha oddělit jazyk, jenž byl majetkem všech Slovanů a byl jimi užíván zejména na Velké Moravě, a v Ochridu a Přeslavi dále dotvářen, od jazyka domácího, jenž však v mluvené a psané podobě byl s jazykem „církevních knih“ nejen komplementárně propojen, ale přímo spojován v jeden celek – toto neoddelitelné propojení se však realizovalo i po Lomonosovovi. Ještě na samém sklonku 18. století zde máme dvě díla, která tvoří vlastně dva světy: ruský jazykový archaismus⁸ v *Cestě z Petrohradu do Moskvy (Путешествие из Петербурга в Москву, 1790)* A. N. Radiščeva a moderní ruština s neologismy *Listy ruského cestovatele (Письма русского путешественника, 1792)* N. M. Karamzina: první je radikálně revoluční dílo vyzývající zejména v kapitole *Городня* k společenskému převratu, druhé – při veškerém obdivu k Západu, hlavně k Anglii konstituční monarchie a první průmyslové revoluce i tváří v tvář francouzskému dvojládí krále a Národního shromáždění, jež autor označuje za konec jedné epochy – zdůrazňuje konzervativně i poněkud liberálně zvláštnost ruské cesty. Takže radikalita společenská a konzervativnost jazyková a stylová na straně jedné a ra-

⁷ <http://feb-web.ru/feb/lomonos/texts/lo0/lo7/lo7-5852.htm>, 585–590, předmluva k traktátu *О пользе книг церковным в российском языке*.

⁸ Тынянов, Ю.: *Архаисты и новаторы*, Ленинград 1929; něm. vyd. ruský München 1967.

dikální inovativnost jazyková a spíše konzervativnost společenská (Karamzin to ostatně znovu potvrdil v *Dějínách ruského státu, История государства российсково*, 11 dílů, 1816–1824). Opět zde vystupuje jazyk jako činitel axiologický, v čemž mělo být pokračováno: slavnostnost jazyka žehná posvátnosti revolučního úkolu (jako později u děkabristů) u Radiščeva, jazyková inovativnost a společenská konzervativnost a adaptabilita spíše povlovné evropeizaci u Karamzina. Jak jsme napsali jinde, jde především o nesamozřejmost samotného pojmu „staroruská literatura“.⁹

Staroruská literatura má – oproti jiným evropským literaturám – výrazné specifikum spočívající hned v několikerém vývojovém přeryvu, zvláštní morfologicko-žánrové struktuře a v poetologické návaznosti modelované novou ruskou literaturou. Zdá se, že existence, struktura, rozpětí a transcendence jsou jen zdánlivé v situaci, kdy byly již několikrát napsány ruské i jiné dějiny staroruské literatury a podstatné dílčí studie, kdy zejména zásluhou D. S. Lichačova vznikly práce o poetice staroruské literatury, jejím stylovém rozčlenění a vnitřně kontextovém propojení v souvislosti s teorií rituálního smíchu („smíchové“ kultury) M. Bachtina aj. a zásluhou S. Mathauserové si medievisté uvědomili jako nezvratné faktum i staroruskou teorii literatury (teorii slova).¹⁰ Zmíněné problémy tkví spíše ve vědomí nesamozřejmosti uvedených pojmů, v prvé řadě nesamozřejmosti existence staroruské literatury. Staroruská literatura jako celistvý fenomén se nezjevila našemu zraku ihned, ale byla pozvolna utvářena a modelována z roztroušených textů, které musely být objeveny, kriticky vydány a komentovány; z nich se formoval evoluční řetězec a literárněhistorické modelování muselo

⁹ Pospíšil, I.: Existence, struktura, rozpětí a transcendence staroruské literatury (Poznámky k některým metodologickým problémům). *Slavica Litteraria*, X 1, 1998, s. 27–37.

¹⁰ Viz mj. Лихачев, Д. С.: *Поэтика древнерусской литературы*, Ленинград 1967; čes. *Poetika staroruské literatury*, Praha 1975. Тўз: *Развитие русской литературы X–XVII вв.*, Ленинград 1973. Тўз: *Человек в литературе древней Руси*, Москва 1970, čes. *Člověk v literatuře staré Rusi*, Praha 1974. *Слово о полку Игореве и культура его времени*, Ленинград 1978. Лихачев, Д. С.: *А. М. Панченко: „Смеховой мир“ Древней Руси*, Ленинград 1976, čes. *Smích staré Rusi*, Praha 1984. Demin, A. S.: *Drevnerusskaja literatura*, Moskva 1995. Демин, А. С.: *О художественности древнерусской литературы*, Москва 1998. Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев (ed.): *Памятники литературы Древней Руси*, Москва 1980–1989. Fennel, J. – Stokes, A.: *Early Russian Literature*, Berkeley 1974. *История русской литературы XI–XVII веков* (ред. Д. С. Лихачев), Москва 1980. Knihy S. Mathauserové viz pozn. 5.

překlenout časové průrvy a vývojovou diskontinuitu. Při utváření suggestivního modelu staroruské literatury nikoli jako panoramatu izolovaných církevních a světských textů většinou nepůvodního charakteru, ale jako originální struktury sehrálo podstatnou úlohu *Slovo o pluku Igorově* jako tzv. centrální slovesná památka. Ještě Puškin – byť tehdy bylo již *Slovo* známo a publikováno – nevěděl nic o jevu, kterému se dnes říká „древнерусская литература“ – alespoň o něm neuvažoval jako o komplexním jevu. V poznámkách z let 1824–25, jež se týkají příčin, které zpomalily vývoj ruské literatury, a poezie tzv. klasické a romantické, není o staroruské literatuře ani zmínky; spíše se zdůrazňuje odvozenost ruské literatury z cizích paradigmat: „У нас еще нет ни словесности, ни книг, все наши знания, все наши понятия с младенчества почерпнули мы в книгах иностранных.“¹¹ Podobný charakter má ostatně známý hyperbolický výrok V. G. Bělinského ze stati Literární snění (Literaturnyje mečtanija, 1834), že v Rusku není literatura.

A dále: problém existence staroruské literatury tvoří dvojedinost s problémem její identity či obnovované identity v kadlubu zásadních historických událostí. S těmito okruhy je spojena otázka jazykové, kulturní a teritoriální identity, decentralizace a disperze („feudální rozdrobenosti“), tatarského vpádu, následné okupace a koexistence, územní dezintegrace, hledání nových mocenských center a nového „sbírání ruských zemí“ – to vše vyvolává otázku po vnitřní jednotě. Z historických kataklyzmat a přeryvů se pokaždé noří poněkud jiná země a jiní lidé, tedy i jiná, transformovaná literatura, jejíž proměna patrně překračuje rozpětí pouhé nové historické periody. V těchto proměnách se pak různé jeví i problém Ruska a Evropy jako přibližování a oddalování a nakonec vzdálení ze sféry latinizované kultury. Nové Rusko se muselo k nové Evropě pak jen zvolna propracovávat zhruba od období smuty. Identita a jednota staroruské literatury bude muset být studována neaprioristicky, sine ira et studio na důsledně komparativně genologické bázi; zevrubné studium pramenů, eventuálně nové edice, reedice a komentáře mohou vrhnout nové světlo na případné časové průrvy a morfologické švy a přispět k novému nazírání fenoménu staroruské literatury.

U Puškina je již novoruský jazyk či moderní ruština dotvořeny. Ruský lingvista Viktor Živov napsal do mezinárodního multidisciplinárního sborníku o ruském 18. století brilantní studii Формирование норм

¹¹ Пушкин, А. С.: *Полное собрание сочинений в 10 томах, т. 7*, Москва 1958, с. 323.

русского литературного языка нового типа и их предыстория.¹² Autor odstraňuje tradičnú otázku ruské diglosie a formování ruského spisovného jazyka v 18. století spojuje s tlakem západoevropských předstáv: „Языковой материал, ранее распределенный по регистрам, оказался объединенным в единый пул, который и подвергается ревизии и перебору. Первым шагом было выбрасывание из него тех формальных, прежде всего морфологических элементов, которые однозначно соотносились со старым книжным языком [...] Сама идея языкового стандарта была идеей европейской, принадлежавшей модернизирующему дискурсу европейского абсолютизма. В этом контексте понятно, что принципы отбора языкового материала диктовались ориентацией на другие ‚культурные‘ языки Европы. В синтаксисе эта ориентация была выражена непосредственно. Синтаксическая стратегия европейского нарратива, восходящая к античной риторической традиции, переносится на русскую почву и актуализует синтаксические модели церковнославянского стандарта, восходящие к той же античной традиции. Оппозиция русского и церковнославянского, здесь вовсе не при чем. Из нового литературного языка постепенно устранялись те синтаксические построения, которые попали в ‚петровский пул‘ из традиций, использовавших ситуационный синтаксис и не соответствовали синтаксическим стратегиям западноевропейских языков. Значение западноевропейского образца состоит не в том, что из него берутся новые синтаксические построения, а в том, что он выполняет роль камертона, на который выстраивается новый языковой стандарт.“¹³ Širší repertoár „neúčinných“ prostředků zůstává ruskému mluvčímu i dnes k dispozici. O tom svědčí především stav současné ruské novorealistické, modernistické i postmodernistické literatury, v níž se běžně užívají „nadstandardní“ jazykové prostředky vycházející z předpetrovského repertoáru, které však čtenář vnímá jako běžnou, standardní součást jazyka.

¹² In: *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 377–398. Viz rec.: I. Pospíšil: *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje, Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2001. *Slavia Orientalis*, tom LI, nr 3, 2002, s. 473–477.

¹³ *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 397.

A. N. Radiščev je – jak ostatně nepřimo dokazuje jeho vsuvný obdivný portrét Lomonosova v Cestě z Petrohradu do Moskvy (Lomonosov mu byl blízký německým školením) – je zastáncem dodržování trojstylovosti ruštiny, kde staroslověnština či církevní slovanština má své pevné místo jako styl vysoký. U Radiščeva – stejně jako u Karamzina – vidím také aplikace sentimentalistické poetiky v manifestaci citových hnutí: „Вам покажется мудрено, – говорил сопутник мой, обращая ко мне свое слово, – чтобы человек неслужащий и в положении, мною описанном, мог подвергнуть себя суду уголовному. И я так думал долго, да и тогда, когда мое дело, прошед нижние суды, достигло до высшего. Вот в чем оно состояло: я был в купечестве записан; пуская капитал мой в обращение, стал участником в частном откупу. Неосновательность моя причиною была, что я доверил лживому человеку, который, лично попавшись в преступлении, был от откупу отрешен, и по свидетельству будто его книг, сделался, по-видимому, на нем большой начет. Он скрылся, я остался в лицах, и начет положено взыскать с меня. Я, сделав выправки, сколько мог, нашел, что начету на мне или совсем бы не было, или бы был очень малый, и для того просил, чтобы сделали расчет со мною, ибо я по нем был порукою. Но вместо того, чтобы сделать должное по моему прошению удовлетворение, велено недоимку взыскать с меня. Первое неправосудие. Но к сему присовокупили и другое. В то время как я сделался в откупу порукою, имения за мною никакого не было, но по обыкновению послано было запрещение на имение мое в гражданскую палату. Странная вещь – запрещать продавать то, чего не существует в имении! После того купил я дом и другие сделал приобретения. В то же самое время случай допустил меня перейти из купеческого звания в звание дворянское, получа чин. Наблюдая свою пользу, я нашел случай продать дом на выгодных кондициях {Кондиции – условия.}, совершив купчую в самой той же палате, где существовало запрещение. Сие поставлено мне в преступление; ибо были люди, которых удовольствие помрачалось блаженством моего жития. Стряпчий казенных дел сделал на меня донос, что я, избегая платежа казенной недоимки, дом продал, обманул гражданскую палату, назвавшись тем званием, в коем я был, а не тем, в котором находился при покупке дома. Тщетно я говорил, что запрещение не может существовать на то, чего нет в имении, тщетно я говорил, что по крайней мере надлежало бы сперва продать оставшееся имение и выручить недоимку сей продажей, а потом предпринимать другие средства; что я звания своего не утаивал, ибо в дворянском уже купил дом. Все сие было

отринута, продажа дому уничтожена, меня осудили за ложный мой поступок лишить чинов и требуют теперь, – говорил повествователь, – хозяина здешнего в суд, дабы посадить под стражу до окончания дела. – Сие последнее повествуя, рассказывающей возвысил свой голос.“ – Жена моя, едва сие услышала, обняв меня, вскричала: ‚Нет, мой друг, и я с тобою‘. Более выговорить не могла. Члены ее все ослабели, и она упала бесчувственна в мои объятия. Я, подняв ее со стула, вынес в спальную комнату и не ведаю, как обед skončalся.“¹⁴

Vracíme se tímto k tématu, jímž jsme se již vícekrát zabývali (viz výše). Tehdy jsme pojmem „diachronní hloubka literárního textu“ nemysleli jakoukoli různovrstevnatost/heterogenitu textu, ale právě heterogenitu s diachronním záběrem, tedy přítomnost „jazyka v jazyce“ ve smyslu průniku starší vrstvy jazyka do původně nebo i nyní jiného jazyka, přičemž tento starší „cizí jazyk“ může být i jinak, tedy neesteticky, přirozenou součástí výstavbových komponent jazyka textu. Jak jsme již uvedli, ruská gramatika je v podstatě jihoslovanská (staroslověnská) se silnou přítomností stylisticky odstíněného jihoslovanského lexika spojená s východoslovanským lexikálním základem (jak nás učili ve škole: молочные изделия/ Млечный Путь; Печора/пещера, просветить провечу, просветишь/провещу, просветишь – s přízvukem v prvním případě pohyblivým, v druhém stálým apod.; vždy vyšší míra abstrakce se týká staroslověnismů).

Ve výše uvedených studiích jsme uváděli příklady, k nimž se nyní redukovaneě vracíme. Na prvním místě stojí Puškinova báseň *Úryvek* (*Отрывок*, 1835) publikovaná v jeho časopise *Sovremennik*, ovšem již posmrtně roku 1837, později uváděná nejčastěji bez názvu (poetika názvu s aluzí většího vytvářeného celku je však relativně důležitá). Neobyčejně silná koncentrace staroslověnismů evokuje vzpomínkovost, reminiscentnost básně. Lexikum a hláskoslovné příklady jsou frapantní (отшельник, объемлет, сиживал, молодой, брег, глава, вспомянет, пред aj.). Mimořádná koncentrace staroslověnismů v XVI. strofě 3. kapitoly (hlavy, *Byronův „zpěv“*, „canto“) *Evžena Oněgina* mu umožňuje rozehrát ironickou hru s milostnou etiketou svých literárních dědů z hloubi 18. století; ironie je ovšem lehčí než Máchova ironizace romantické lásky v *Máji*: „Тоска любви Татьяну гонит,/И в сад идет она грустить,/И вдруг **недвижны очи** клонит,/И лень

¹⁴ Радищев, А. Н.: *Путешествие из Петербурга в Москву*. Cit. dle: http://az.lib.ru/r/radishew_a_n/text_0010.shtml.

ей далее ступить./Приподнялася грудь, **ланиты**/Мгновенным пламенем покрыты,/Дыханье замерло в **устах**,/И в слухе шум, и блеск в **очах**.../Настанет ночь; луна обходит/Дозором дальный свод **небес**,/И соловей **во мгле древес** /Напевы звучные заводит. /Татьяна в темноте не спит/И тихо с няней говорит...¹⁵

Mohli bychom uvádět postupně cizelování moderní ruštiny na pozadí staroslověnštiny a staroslověnismů v ruské klasice 19. století: lze říci, že výraznými představiteli silné staroslověnské stopy byli I. S. Turgeněv (v podstatě jako poslední užíval ještě iterativa „хаживал“ nebo „говаривал“) a F. M. Dostojevskij (náboženské lexikum); později také klíčoví reprezentanti „stříbrného věku“, tedy ruské moderny: jinak řečeno: tato stopa nebyla nikdy zcela setřena a kromě morfologické a syntaktické výstavby jazyka se výrazně podílela i na jeho lexikální struktuře. Na konci 20. století je situace obdobná: znovu se opakuje axiologické vnímání různých vrstev jazyka.

Román Jurije Bondareva (roč. 1924) *Bermudský trojúhelník* (2000) je román-tragédie od počátku do konce s několika světlejšími místy – ta jsou spojena s několika postavami a s nadějí, že takových lidí, kteří neztratili v soukolí brutálně prosazované moci svědomí a vědomí souvislostí, je víc. Incipit ukazuje známé, dnes již historické události roku 1993, kdy tehdejší ruský prezident Boris Jelcin za široké podpory mezinárodní veřejnosti rozstřílel řádně zvolený parlament vlastní země a jeho obránce – skutečný počet obětí zásahu není dosud přesně znám. Bondarevův román začíná zatčením skupiny lidí, kteří se octli blízko místa zásahu známých jednotek OMON. Novinář Andrej Děmidov, vnuk slavného malíře, je svědkem brutálního ubití třináctiletého chlapce – nemůže tomu však zabránit. Od jatek ho zachrání na dálku jméno děda – oficiálního sovětského malíře, jehož plátna visí v Treťjakovce: policejní milovník dědových obrazů ho nechá jít a on se v chaosu po potlačení vzpoury u Nejvyššího sovětu dostává od baráků a garáží na periferii do bytu svého děda, u kterého bydlí. Ocitá se bez práce, po smrti děda se mu žije velmi těžce a stále je posedlý vidinou pomsty za smrt chlapce. Nakonec je vše zmařeno: ten, kdo mu pomáhal s pátrání, je právě oním vrahem, jeho láska je prostitutka: vše na tomto světě – i to nejušlechtlejší mizí v černé díře bermudského trojúhelníku. Opěrnými sloupy Bondarevova světa je staré Rusko a ruská tradice, která mu paradoxně a v mnohém historicky protismyslně splývá se sovětským

¹⁵ Пушкин, А. С.: *Интернет Библиотека Алексея Комарова*, <http://ilibrary.ru/text/436/p.4/index.html>.

režimem: nemá však tak docela nepravdu, když si uvědomíme, že podle ruského disidenta Alexandra Zinovjeva byl komunismus nakonec – alespoň v Stalinově provedení – organicky ruskou věcí – jinak by se tak dlouho neudržel.¹⁶

Jazyk štěpí svět Bondarevova románu na dva protikladné celky, mezi nimiž není kompromisu: je to svět starého Ruska a SSSR, které bylo – podle autora – jeho dědicem, svět víry v Boha nebo v ideu, svět kultury a umění, úcty k hodnotám na straně jedné a svět kosmpolitní, svět peněz a zisku, ciziny, která v Rusku prosazuje své hodnoty, snaží se Rusko odnárodnit a podrobit si je: důkazem je Bondarevovi jelcinovská Moskva, která už v ničem nepřipomíná ruské město. Lidé se liší svým jazykem: právě jazyk je znamením jejich lidské, mravní hodnoty a integrity. Lidé v Bondarevově románu mluví v podstatě třemi jazyky: církevní slovanštinou (či jejími fragmenty), která se zde objevuje jako jazyk vznešených, esteticko-etických rozhodnutí a apelů, poselstvím ze světa mravnosti a krásy, esteticky neutrálním jazykem běžné komunikace, například noblesním jazykem autorského vypravěče, a expresivním mluveným jazykem (prostoreč'je). Autorský vypravěč dokáže i drastické věci popsat klidně a vznešeně a vyhnout se senzačnosti a vulgaritě: „То, что произошло в следующую минуту, было резким, неожиданным, разорвавшим что-то неразумное в сознании Андрея, и он увидел, как Серегин крутым взмахом захватил руки лейтенанта, притиснул его к себе, разворачивая спиной, заломив его руку с такой неистовостью, что тот, подломленно изгибаясь, матерясь, испустил нечеловеческий вопль, вмиг разрушающий и его невинную белокурость, и его белозубость, и его протivoестественность речи воспитанного городом провинциального парня. И этот животный вопль, перемешанный с изошренным матом, этот крик боли лейтенанта в каком-то полумии сместил, смешал, перевернул все в комнате – раздались другие крики, ругательства, команды, мстительные, злобные голоса, сразу метнулись в одну сторону серые фигуры, камуфляжные куртки, столпились, затолкались вокруг лейтенанта и спортивного парня, над его головой засновали, взвивались и опускались кулаки, взлетала рубчатая

¹⁶ Pospíšil, I.: Poláci se dívají na Rusko (Lucjan Suchanek – Alexandr Zinovjev). *HOST*, 2000, č. 7, s. 44–46.

рукоятка пистолета, зажатая в пальцах низенького колючего, как еж, разъяренного милиционера...“¹⁷

Ani jeden ze zmíněných jazykových útvarů však není sám o sobě dobrý nebo špatný: stává se jím, až když se přerušuje organické spojení mezi jeho etickým a estetickým fungováním.

Východiskem je již situace, v níž lidé demonstrující proti Jelcinovi mluví jinak než omonovci, kteří je potlačují: „– Господи, спаси и сохрани от живота, – слышалось тягостное, вперемежку со вздохами бормотание, и пожилой мужчина в стареньком плаще, с белым, как высушенная кость, лицом, вытянув морщинистую шею, страдальчески сплюнул под ногу, как если бы его выворачивало рвотой. – Это я язву уговариваю, себе говорю...Язва, Господи спаси, разыгралась, – договорил он, обтирая позеленевший рот. – Двенадцатиперстная... так вот. Я пулеметчиком воевал... Ежели бы...Ежели бы со мной был родной мой ДП, я бы ни одного диска...я бы этих...а бы ни одного диска целым не оставил, – сказал он, отдышавшись, – Убийц убивать надо...Смерть за смерть. Как на войне... - Ма-алчать, сучье отродье! – Плоскогрудый вскочил, стукнулся головой о потолок машины, выматерился, озлобясь, взмахнул дубинкой. – Это кто – убийцы? Кто? Вы – убийцы! Это ваши сучьи снайперы гробили милиционеров! Ишь ты, убийцы, ишь ты!“¹⁸

Jazyk auktorialního vyprávěče je pořítkem textu v duchu omniscientního narátora Lva Tolstého: jeho pozice z odstupu a nadhledu estetizující svět však není zbavena ani zloby a negace, je to však odsudek projevovaný jen určitými, zdrženlivými jazykovými prostředky:

„Теперь Москва не была прежней доперестроечной столицей, большим, не очень шумным, не очень нарядным городом, простым, теплым, близким скромной, несовершенной красотой. И тогда невозможно было подумать, что наступит время, когда старый солидный город родит ощущение размалеванной, с накладными ресницами дурочки, вылезшей из „мерседеса“ на панель, в поддельных алмазах и синтетических мехах. Все изменилось в Москве после распада Союза, произошло, казалось, великое переселение народов, подобно средним векам. Площади, улицы, проспекты, перекрестки забиты миллионами машин различных марок мира, повсюду образовывались непробиваемые пробки, создавая огромное железное тело,

¹⁷ Бондарев, Ю.: *Бермудский треугольник. Молодая гвардия*, Москва 2000, s. 11; dále: Bondarev.

¹⁸ Bondarev, s. 5.

бессмысленно и слитно работающее розогретыми моторами. Весь город торговал, по-азиатски шумел, кричал маленькими базарами, в проходах метро спекулянты торговали с рук, стояли ряды инвалидов и нищих, детей, весь город был сплошь застроен палатками и палаточками, откуда полновластными хозяевами выглядывали смуглые лица, на тротуарах заставленных лотками и навесными зонтами, небритые парни и потрепанные девицы предлагали апельсины и бананы, в ларьках призывали к соблазну этикетки виски, джина [...] В последние годы бросалось Андрею в глаза и непривычное изменение в одежде – в женском одеянии появилась бесстыдная открытость ног и бедер или брючная маскулинизация, мода, подхваченная из американских фильмов, из телевизионной рекламы, в мужской одежде господствовало среднее между джинсами, ночной пижамой с лампасами и расписанной чужестранными девизами спортивной курткой. И как-то изменились лица на улицах, в троллейбусах, в трамваях, стали редкими былая столичная любезность, отзывчивость, улыбки, смех, случайно завязавшийся разговор. Было заметно: в метро все тупо смотрели перед собой, сидели с каменным выражением, прохожие шли и бежали по тротуарам, не видя друг друга, а встретясь на миг взглядами, отводили глаза, похоже, боясь нежданного грубого слова, оскорбления, наглого приставания, напуганные прессой и телевидением, уличными убийствами. Что-то большое, противоестественное, угнездившееся в городе, порождало безнадежность, замкнутость душ, одичание, страх. И порой странно было Андрею подумать, что Москва еще оставалась центром России, столицей не так давно могущественной державы, этот древний русский город сорока сороков, ныне обращенный в колониальную окраину, увешанную безвкусной мишурой фальшивого, никому неизвестного праздника...¹⁹ Autor má smysl pro dramatickosti: prokázal to i dříve, například v románu *Príbuzní* (Родственники, 1969), kde líčí Stalinův pohřeb, při němž byly ušlapány stovky lidí.

Mluvená ruština není hodnotově níže než neutrální jazyk běžné komunikace nebo církevní slovanština: smyslem je využívat všech vrstev jazyka současně v jejich estetické a etické funkci: to umí malíř Děmidov, který hovoří jedním dechem vznešeným jazykem, užívaje církevní slovanštinu, neutrálním jazykem i jadrnou ruštinou, lidovým jazykem, jímž například vyprovází ze svého ateliéru amerického nákupčího uměleckých děl. Zdálo by se, že známá východoslovanská diglosie budící

¹⁹ Bondarev, s. 113–114.

spory o to, jakým jazykem vlastně moderní ruština je, i Lomonosovova koncepcie tří stylů není ve sféře krásné literatury překonána, jinak řečeno je jí využíváno jinak. Ruská dvojjazyčnost nebo trojstylovost tak žije dál i na počátku 21. století: proč ne, když každý kultivovaný Rus rozumí třem jazykovým kódům a často jich i užívá?²⁰

Ve svých studiích, na něž odkazujeme v pozn. 20, jsme také uváděli filozofa a prozaika Alexeje Grjakalova (roč. 1948). Ten využívá ruské diglosie tak, že mísí církevněslovanskou lexikální vrstvu s vědeckým, greko-latinským lexikem, např. v jazyce ruské fenomenologie 10.–20. let 20. století (G. Špet, M. Bachtin).²¹ Žánrovým obrazem lidského nitra jsou „повести капли“ z cyklu Молчание души a konfesionální titulní novela Poslední svatý (Последний святой). V ní je typ textu a jeho jazykové tělo nejvíce propojeny a také tematizovány: oproti jazykové banalitě, která vyjadřuje každodennost, stojí vznešenost psaní textu a církevní slovanštiny. Slova prosazovaná v ideologizované škole akcentují profánnost, jsou „příliš krátká“ – oproti „dlouhým slovům“ (kompozitům) jazyka vznešeného: „Туда – в исход твой – заглянуть мне, как и всякому, невозможно, но зрак мой сиюминутный – вот вылупились и схватывают лепоглагольные твои словца – призрак мой маломощный, рассветный, дворовый Санкт-петербургский бродяжка корыстно потянулся вслед твоим будням и праздникам.“²²

²⁰ Viz naše studie: Jurij Bondarev a jeho Bermudský trojúhelník (Recenze s ukázkami). *Alternativa Plus*, roč. VI., [2]2002, 3–4, s. 38–43; Diachronní dimenze ruského literárního textu (Puškin – Bondarev – Grjakalov). In: K. Lepilová a kol.: *Text a kontext*. Brno 2008, s. 86–107; Jazyk literárního díla jako axiologický nástroj: román Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník (K životnímu jubileu prof. Jána Doruly). In: *Život slova v dejinách a jazykových vzťahoch. Na sedemdesiatiny profesora Jána Dorulu*. Slavistický kabinet SAV. Bratislava 2003, s. 265–278; Revitalizace v ruské a české literatuře: dvě cesty. In: *Revitalizácia kultúrnej tradície v literatúre. Vedecký zborník*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra slovenskej literatúry, Nitra 2009. Eds: Marta Kerul'ová, Silvia Lauková, s. 9–21; Žánrová struktura a emblematicnost apokalyptického románu Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník a souvislosti. *Slavica Litteraria*, X 5, 2002, s. 53–62; Znovu k problému diachronní hloubky literárního textu. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach III*. Red.: Oľga Orgoňová. Filozofická fakulta Univerzita Komenského, Katedra slovenského jazyka, Studia Academia Slovaca, Bratislava 2011, s. 11–19. ISBN 978-80-223-2942-2.

²¹ Грякалов, А.: *Письмо и событие. Эстетическая топография современности*. Наука, Санкт-Петербург 2004.

²² Грякалов, А.: *Последний святой. Повести. Рассказы*. Центр духовного возрождения Черноземного края, Воронеж 2002.

Staroslověnština ve své heterogenní, vývojově proměnlivé podobě a polyfunkční struktuře si nevybírání ani mezi žánrovými formami a nepomíjí ani literaturu triviální, která z ní, byť parodicky a postmoderně intertextově, vyrůstá. Ruský emigré **Leonid Izrailevič Icelev** (Itzelev, nar. 1945 v tehdejší Leningradě), absolvent anglistiky Pedagogického institutu Leningradské univerzity, emigroval ze SSSR v roce 1978. V letech 1982–2004 byl v Rádiu Svoboda, nyní je redaktorem měsíčníku Literarischer Europäer, kde má na starosti divadlo. Co do kvantity je Icelev především dramatikem, komediografem a satirikem. Projevil to v publikovaných kusech *Четыре кружки мюнхенского пива*, *Ельцин*, *Шампанское для четверых*, *Пчела*, *Матери и дочери*. *Сцены из русской уездной жизни* a vaudevilly *Счастливые день агента А-17* a *Вторник: в Большом театре выходной день*. Největší minulosti dosáhl však románem *Александра Коллонтай – дипломат и куртизанка* (Tel-Aviv 1987, 2. vyd. 1997). Na Rádiu Svoboda L. Icelev v rozhovoru, jehož se tehdy zúčastnil i Sergej Dovlatov a polská rusistka Danuta Szymonik, mimo jiné řekl: „Писателем может быть каждый. Писатель – это не мудрец, не пророк, не инженер человеческих душ, а существо особого психического склада, которому для сохранения душевного равновесия, необходимо погружаться в процесс словесного творчества. Федора Достоевского, Валентина Пикуля и Эдуарда Асадова объединяло то, что не писать они не могли. Писатель сродни ветреной девице: первый постоянно увлечен очередным сюжетом, вторая – объектом своей чувственной фантазии. Их внутреннее состояние сходно, их глаза задумчивы, они отвечают на вопросы невпопад. Они не с нами – и в этом их счастье.“²³ D. Szymonik prozíravě uvedla, že před Icelevem jsou ještě další významná díla. Kromě dramatu je to zejména románová próza a esejistická publicistika a literární kritika. Zdá se, že z prozaických děl to mohou být právě *Протоколы московских мудрецов* publikované v časopise *Mosty* (Frankfurt am Main).²⁴

Autor již od počátku vytváří zvláštní typ románu, který se blíží našemu někdejšímu pojetí románu anebo próze virtuální autenticity a existenciálního znejistění s tím, že jeho parodickou strukturu jakoby zdvojuje: paroduje tradiční naivní pojetí dějin a využívá mechanismů všeobecného

²³ <http://archive.svoboda.org/programs/cicles/writers/itzelev.asp>, 8. 5. 2013, 16:59.

²⁴ Ицелев, Л.: Протоколы московских мудрецов. Исторический роман. *Мосты*, 2004, 2, s. 53–184. Samostatná studie o Icelevově románu bude publikována jinde.

spiknutí, ale současně paroduje i literární postupy děl založených na tomto principu. Takže virtuální autenticita je také jakoby dvojí: vnějšková realita, její literární parodie znejistřující dějiny jako zákonitý proces, ale ukazující je naopak jako shluk náhod, paradoxů, groteskních scén nebo předem dohodnutých postupů a spiknutí, současně však parodující tento výklad jako postup určitého typu dobrodružné, špionážní literatury; tedy jde vlastně o dvojí metaliteraturu, metametaliteraturu s četným využitím intertextuality, včetně různých jazykových vrstev: na jedné straně je to vznešený staroslověnismy prosycený jazyk starobylých textů, na straně druhé slang mládeže, žurnalismy a mezi tím běžný jazyk literární publicistiky a „mezinárodní“ jazyk kosmopolitního autorského vypravěče, který jako prominentní sovětský spisovatel s jazykovými kompetencemi cestuje volně po celém světě. Staroslověnismy jsou používány v různých souvislostech: jako součást ironizované ruské duchovnosti coby gesta nového imperiálního rozmachu, kde vedle sebe stojí jako spojenci kyjevská knížata, Mikuláš I. i II., Stolypin, Lenin a Stalin, jako nástroj travestie ruské minulosti, z níž se zrodila i antisemitská koncepce i jako složka aluzivní stuktury románu à clef. Román obsahuje desítky, možná stovky otevřených i skrytých, často drobných aluzí a ironických narážek na různé skutečnosti politického a literárního života: volně cestující sovětský spisovatel relativně liberálních názorů, jenž je pověřován politickými poslánými, se může hodit na řadu tehdejších sovětských spisovatelů s liberální maskou jako výkladních skříní tehdejšího režimu. Motiv pedofilního vztahu k „nymfičce“ je ovšem parodie na Nabokovovu Lolitu; smrt Nabokovova otce v Berlíně je tu takřkajíc z druhé strany také popsána. Především je však román prosycen narážkami na špionážní charakter mezinárodního života, kde každý je agentem někoho jiného a často všech, ale současně jde o parodii na všeobecnou špionománii a teorie všeobecného spiknutí. Je to tedy opět dvojí pohled: na straně jedné parodie na kvázioficiální politický život, jenž je však ve skutečnosti zcela jiný, skrytý, probíhá jinde a s jinými aktéry, současně však už kvantita těchto popisů se přelamuje do parodie těchto literárních kliše. Autorův typ románu bychom mohli označit jako zdvojený román virtuální autenticity²⁵, v němž je virtuální

²⁵ Viz naše stati *Próza virtuální autenticity a existenciálního znejistření*. *SPFFBU*, X 10, *Slavica Litteraria*, s. 5–20. Trivialita a hledání virtuální autenticity jako nového dialogu. In: *Dialog kultur IV. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ve spolupráci se Slavistickou společností Franka Wollmana při FF MU v Brně a Českou asociací rusistů*. Hradec Králové 23.–24. 1. 2007. Uspořádal Oldřich Richterek. Oftis, Ústí nad Orlicí 2007, s. 21–27. Český kvázipostmoderní román: poetizace automatismu a zrození „nového člověka“

realita skrývající jakoby pravdivé jádro parodována. Také znejistění je tu dvojit: dějiny si z nás tropí legraci tím, že nám podsouvají svůj oficiální obraz, zatímco jejich podstata je tajná, spiklenecká, předem dohodnutá, současně však jsme přesvědčováni, že i tato skrytá tvář dějin, jak ji ukazuje určitý typ literatury, je sama parodií. Znejistění tak dosahuje zdvojení a prezentuje se jako náznak matrjoškovité struktury: jakmile se dostaneme k další „matrjošce“, zjišťujeme, že v ní je ještě další: dějiny jsou nepoznatelné a představují řetězec různých her, jejichž podstata je v zásadě nepoznatelná – a literatura sama nám tuto pozici nejen neusnadňuje, ale naopak komplikuje, vytvářejíc další sériové parodijní struktury.

Funkce staroslověnštiny v novoruském literárním textu, případně její stopa v složitě strukturované ruské klasice, moderny, postmoderny i kvázi-postmoderny včetně virtuální autenticity a existenciálního znejistění, jak jsme tento typ literatury nazvali (viz pozn. 19) ukazuje na její flexibilitu a především na to, že je nejen podstatou běžné moderní ruštiny ve smyslu morfologickém, syntaktickém i lexikálním, ale že je živým, produktivním prvkem moderní literární ruštiny v specifické funkci poetologické, a podílí se tak aktivně a snad i klíčovým způsobem na dalším vývoji ruské literatury jako její nosná složka.

Vybraná literatura

Die Europäizität der Slawia oder die Slawizität Europas. Ein Beitrag der kultur- und sprachrelativistischen Linguistik. Herausgegeben von Christian Voss und Alicja Nagórko. Verlag Otto Sagner, München – Berlin 2007.

Fennel, J. – Stoker, A.: *Early Russian Literature*, Berkeley 1974.

(*Případ nevěrné Kláry Michala Viewegha*). In: *Retoriki na pametta. Jubileen sbornik v čest na 60-godišninata na profesor Ivan Pavlov*. Fakultet po slavjanski filologii, katedra po slavjanski literaturi. Redakcionna kolegija: Bojan Biolčev, Valeri Stefanov, Kalina Bachneva, Panajot Karagjozov, Janko Bačvarov. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ochridski“, Sofija 2005, s. 498–504. ISBN 954-07-2101-6. *Lekce tvůrčího psaní a kvázipostmodernistická poetika Michala Viewegha. Stil*, 4, Beograd 2005, s. 303–313. Kvázipostmodernismus znovu navštívený. *Slavica Litteraria*, X 15, 2012 supplementum. Postmodernismus s pozadím, s. 29–40. ISSN 1212–1509. Quasipostmodernistyczny świat Michala Viewegha. In: *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Tom I. Transformacja*. Pod redakcją Haliny Janaszek-Ivaničkovej. ELIPSA, Warszawa 2005, s. 81–88. Postmodernism and Quasipostmodernism (Michal Viewegh). *Neohelicon*. Acta Comparationis Litterarum Universarum. Akadémiai Kiadó, Springer, 2006, tomus XXXIII, fasciculus 2, December, s. 37–44. ISSN 0324-4652.

- Gazda, J. – Pospíšil, I.: *Proměny jazyka a literatury v současných ruských textech*. Ústav slavistiky, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Masarykova univerzita, Brno 2007. ISBN 978-80-210-4426-5, ISSN 1211-3034.
- Kovačičová, O.: *Kontexty ruskej literatúry*, Bratislava 1999.
- Mathauserová, S.: *Cestami staletí: systémové vzťahy v dejinách ruskej literatury*, Praha 1980.
- Petrovič, T.: In the Search for Subtle Ties: Approaches to Research at the Intersection of Language, Culture and Cognition. In: *Die Europäizität der Slawia oder die Slawizität Europas. Ein Beitrag der kultur- und sprachrelativistischen Linguistik*. Herausgeben von Christian Voss und Alicja Nagórko. Verlag Otto Sagner, München – Berlin 2007, s. 11–48.
- Pospíšil, I.: Jurij Bondarev a jeho Bermudský trojúhelník (Recenze s ukázkami). *Alternativa Plus*, roč. VI., [2]2002, 3–4, s. 38–43.
- Pospíšil, I.: The Periodization of Slovene and Czech Literatures and the Two Currents in Czech Interwar Literature (A Contribution to a Discussion). *Primerjalna književnost*, letnik 32, št. 1, Ljubljana, junij 2009, s. 123–137.
- Pospíšil, I.: Diachronní dimenze ruského literárního textu (Puškin – Bondarev – Grjalkalov). In: K. Lepilová a kol.: *Text a kontext*. Brno 2008, s. 86–107.
- Pospíšil, I.: Existence, struktura, rozpětí a transcendence staroruské literatury (Poznámky k některým metodologickým problémům). *Slavica Litteraria*, X 1, 1998, s. 27–37.
- Pospíšil, I.: Jazyk literárního díla jako axiologický nástroj: román Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník (K životnímu jubileu prof. Jána Doruly). In: *Život slova v dejinách a jazykových vzťahoch. Na sedemdesiatiny profesora Jána Dorulu*. Slavistický kabinet SAV. Bratislava 2003, s. 265–278.
- Pospíšil, I.: K typu autorské osobnosti v ruské literatuře (N. S. Leskov a A. M. Remizov). In: *Umění teorie a Zdeněk Mathauser*. Slavia, Slovanský ústav, Euroslavica 2000, s. 419–425.
- Pospíšil, I.: *Pátrání po nové identitě. Rusistické a vztahové reflexe*. SvN Regiony, Středoevropské centrum slovanských studií, Brno 2008, 273 s. ISBN 80-86735-15-X
- Pospíšil, I.: Prolific Faltering in F. X. Svoboda's Prose and Its International Context. *Revue des Études Slaves*, tome Quatre-vingt-deuxième, fascicule 3. Rêve et utopie dans la littérature tchèque. Paris 2011, s. 413–433.
- Pospíšil, I.: Reflections on Russia in the Eighteenth Century. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje, Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2001. *Slavia Orientalis*, tom LI, nr 3, [3] 2002, s. 473–477.
- Pospíšil, I.: Revitalizace v ruské a české literatuře: dvě cesty. In: *Revitalizácia kultúrnej tradície v literatúre. Vedecký zborník*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra slovenskej literatúry, Nitra 2009. Eds: Marta Kerulová, Silvia Lauková, s. 9–21.
- Pospíšil, I.: *Srovnávací studie (Komparatistika, slavistika, rusistika a česko-slovenské souvislosti)*. UCM, Trnava 2008, 262 s. ISBN 978-80-8105-060-2.
- Pospíšil, I.: *Střední Evropa a Slované (Problémy a osobnosti)*. Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2006.
- Pospíšil, I.: *Studie o literárních směrech a žánrech*. Katedra slovanských jazykov, Filologická fakulta, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2004, 122 s., ISBN 80-8055-965-1.

- Pospíšil, I.: The Hidden Kernel of Paradox: the Chronicles of Anthony Trollope and Nikolai Leskov. *Germanoslavica*. Zeitschrift für germano-slawische Studien, VII (XII), 2000, Nr. 1, s. 35–40.
- Pospíšil, I.: Žánrová struktura a emblematicnost apokalyptického románu Jurije Bondareva Bermudský trojúhelník a souvislosti. *Slavica Litteraria*, X 5, [1]2002, s. 53–62.
- Pospíšil, I.: Kvázipostmodernismus znovu navštívený. *Slavica Litteraria*, X 15, 2012 supplementum. Postmodernismus s pozadím, s. 29–40. ISSN 1212-1509.
- Pospíšil, I.: Postmodernism and Quasipostmodernism (Michal Viewegh). *Neohelicon. Acta Comparationis Litterarum Universarum*. Akadémiai Kiadó, Springer, 2006, tomus XXXIII, fasciculus 2, December, s. 37–44. ISSN 0324-4652.
- Pospíšil, I.: Próza virtuální autenticity a existenciálního znejistění. *SPFFBU*, X 10, *Slavica Litteraria*, s. 5–20.
- Pospíšil, I.: Quasipostmodernistyczny świat Michala Viewegha. In: *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Tom I. Transformacja*. Pod redakcją Haliny Janaszek-Ivaničkovej. ELIPSA, Warszawa 2005, s. 81–88.
- Pospíšil, I.: Trivialita a hledání virtuální autenticity jako nového dialogu. In: *Dialog kultur IV. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ve spolupráci se Slavistickou společností Franka Wollmana při FF MU v Brně a Českou asociací rusistů. Hradec Králové 23.–24. 1. 2007*. Uspořádal Oldřich Richterek. Oftis, Ústí nad Orlicí 2007, s. 21–27.
- Pospíšil, I.: Znovu k problému diachronní hloubky literárního textu. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach III*. Red.: Oľga Orgoňová. Filozofická fakulta Univerzita Komenského, Katedra slovenského jazyka, Studia Academia Slovaca, Bratislava 2011, s. 11–19. ISBN 978-80-223-2942-2.
- Pospíšil, I.: Český kvázipostmoderní román: poetizace automatismu a zrození „nového člověka“ (Případ nevěrné Kláry Michala Viewegha). In: *Retoriki na pametta. Jubileen sborník v čest na 60-godišninata na profesor Ivan Pavlov*. Fakultet po slavjanski filologii, katedra po slavjanski literaturi. Redakcionna kolegija: Bojan Biolčev, Valeri Stefanov, Kalina Bachneva, Panajot Karagjozov, Janko Bačvarov. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ochridski“, Sofija 2005, s. 498–504. ISBN 954-07-2101-6.
- Pospíšil, I.: Lekce tvůrčího psaní a kvázipostmodernistická poetika Michala Viewegha. *Stil*, 4, Beograd 2005, s. 303–313.
- Pospíšil, I.: Poláci se dívají na Rusko (Lucjan Suchanek – Alexandr Zinovjev). *HOST*, 2000, č. 7, s. 44–46.
- Puškin, A. S.: *Eugen Oněgin*. Přel. Josef Hora, Lidové nakladatelství, Praha 1975.
- Puškin, A. S.: *Evžen Oněgin* (A. C. Пушкин: Евгений Онегин). Přel. Milan Dvořák, předmluva Jiří Honzík. Nakladatelství Romeo, Praha 1999.
- Puškin, A. S.: *Evžen Oněgin. Román ve verších*. Přel. Olga Mašková. Svět sovětů, Praha 1966.
- Puškin, A. S.: *Evžen Oněgin. Veršovaný román*. Přel. V. A. Jung. Vydání doplněné a přepracované., J. Otto. V Praze 1892, s. 70; stereotypně beze změn vyd. třetí, doplněné a přepracované. J. Otto, V Praze 1919.
- Puškin, A. S.: *Lyrika*. Přel. Petr Kříčka. Melantrich, Praha 1936.
- Revitalizácia kultúrnej tradície v literatúre. Vedecký zborník*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra slovenskej literatúry, Nitra 2009. Eds: Marta Keruľová, Silvia Lauková.

- Sociolinguvistika a areálová lingvistika*. Zost. Slavomír Ondrejovič. Veda, Bratislava 1996.
- Tafel, K. – Durić, R. – Lamme, R. – Olshevska, A. – Przyborowska-Stolz, A.: *Slavische Interkomprehension. Eine Einführung*. Narr Studienbücher, Gunter Narr Verlag, Tübingen 2009.
- Бондарев, Ю.: *Бермудский треугольник*, Москва 2000.
- Грякалов, А.: *Письмо и событие. Эстетическая топография современности*. Наука, Санкт-Петербург 2004.
- Грякалов, А.: *Последний святой. Повести. Рассказы*. Центр духовного возрождения Черноземного края, Воронеж 2002.
- Демин, А. С.: *Древнерусская литература*, Москва 1995.
- Демин, А. С.: *О художественности древнерусской литературы*, Москва 1998.
- Дмитриев, Л. А., Лихачев, Д. С. (ed.): *Памятники литературы Древней Руси*, Москва 1980–1989.
- Днепров, В. Д.: *Идеи времени и формы времени*, Ленинград 1980.
- Днепров, В. Д.: *Проблемы реализма*, Ленинград 1961 (čes. 1961).
- Днепров, В. Д.: *С единой точки зрения: Литературно-эстетические очерки*, Ленинград 1989.
- Днепров, В. Д.: *Черты романа XX века*, Москва 1965.
- Живов В.: Формирование норм русского литературного языка нового типа и их предьстория. In: *Reflections on Russia in the Eighteenth Century*. Edited by Joachim Klein, Simon Dixon and Maarten Fraanje. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 377–398.
- Интернет Библиотека Алексея Комарова*, <http://ilibrary.ru/text/436/p.4/index.html>
- История русской литературы XI–XVII веков* (ред. Д. С. Лихачев), Москва 1980.
- Ицлев, Л.: Протоколы московских мудрецов. Исторический роман. *Мосты*, 2004, 2, s. 53–184.
- Лихачев, Д. С.: *Слово о полку Игореве и культура его времени*, Ленинград 1978.
- Лихачев, Д. С.: *Поэтика древнерусской литературы*, Ленинград 1967; čes. *Poetika staroruské literatury*, Praha 1975.
- Лихачев, Д. С.: *Развитие русской литературы X–XVII вв.*, Ленинград 1973.
- Лихачев, Д. С.: *Человек в литературе древней Руси*, Москва 1970, čes. *Člověk v literatuře staré Rusi*, Praha 1974.
- Лихачев, Д. С., Панченко, А. М.: „Смеховой мир“ Древней Руси, Ленинград 1976, čes. *Smích staré Rusi*, Praha 1984.
- Пушкин, А. С.: *Полное собрание сочинений в 10 томах, т. 7*, Москва 1958.
- Фаустов, А. А., Савинков, С. В.: *Аспекты русской литературной характерологии*. Издательство Кулагиной, Intrada, Москва 2010.
- Фаустов, А. А., Савинков, С. В.: *Очерки по характерологии русской литературы: середина XIX века*, Воронеж 1998.